

تبیین سیر تکامل الگوی میدان شاه در پایتخت‌های صفوی ایران

مهندس احسان دیزانی*

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۰/۰۴/۰۱

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۰/۰۸/۲۸

چکیده

میدان نقش جهان اصفهان، الگوی تکامل یافته میداین شاه در پایتخت‌های دوره صفوی ایران است. دستیابی به الگوی مذکور یکباره نبوده و ریشه‌های شکل‌گیری و تکامل آن در پایتخت‌های اول و دوم صفوی وجود داشته است. روش تحقیق در پژوهش حاضر تفسیری-تاریخی است؛ به طوری که تبیین نتایج حاصل از مطالعه تطبیقی بین ویژگی‌های میداین شاه، پس از شناخت، استنتاج و تحلیل از اسناد و متون تاریخی انجام یافته است. سیر ویژگی‌های کالبدی و عملکردی میداین شاه، دارای روندهایی ثابت، متغیر و تکاملی بوده‌اند. کاربری‌های میدان و دسترسی‌های آن روندی ثابت و زمان شکل‌گیری، اسامی و ابعاد میداین شاه، روندی متغیر داشته است. طرح اولیه، محدود شدن تعدد و تنوع عناصر معماری کناره‌ای و شکل‌گیری همزمان آنها با میدان، جداره‌سازی، نسبت هندسی یکسان و طراحی عناصر طبیعی از ویژگی‌های تکاملی این سیر است. تحلیل روند این ویژگی‌ها نشان دهنده آن است که سیر تکاملی در الگوی میداین شاه پایتخت‌های صفوی وجود داشته است.

واژه‌های کلیدی

میدان شاه، صفوی، پایتخت، تبریز، قزوین، اصفهان

مقدمه

شاه صفوی پس از شناخت، استنتاج و تحلیل از اسناد و متون تاریخی انجام می‌شود. تبیین نتایج مقایسه مذکور رهیافت دستیابی به سیر تحول میداین شاه در دوره صفوی است.

میدان شاه تبریز (نفسستین پایتخت صفوی)

نمونه نخست میدان شاه را باید در تبریز، اولین پایتخت صفوی جستجو کرد. «میدان صاحب الامر در گذشته مهم ترین میدان شهر بود این میدان پیش از دوره صفویه به عنوان میدان عمومی و حکومتی شهر مورد استفاده قرار می‌گرفت. در اطراف این میدان هنوز آثار بقعه صاحب الامر، مدرسه اکبریه، مسجد حسن پادشاه، مدرسه نصریه و تعدادی سرا و راسته وجود دارد» (سلطان زاده، ۱۳۷۶، ۷۲). نام این میدان در دوره صفوی میدان صاحب الامر بوده است. میدان صاحب الامر امروزی قسمتی از همان میدان بزرگ شهر تبریز در دوره صفوی و قبل از آن است.

«اوزون حسن در سال ۸۸۲ (ه.ق) وفات یافت و در مدرسه نصریه که به دستور خود او بنا شده بود، دفن گردید. ... یعقوب پسر اوزون حسن از سال ۸۸۳ تا ۸۹۶ (ه.ق) به مدت دوازده سال با آرامش سلطنت کرد. ... یعقوب دستور بنای قصری به نام هشت بهشت را در باغ بزرگ صاحب آباد صادر کرد. در کنار این قصر یک میدان بزرگ، یک مسجد و یک بیمارستان و حرمسرای شاهی بنا شده بود. ... پس از فوت سلطان یعقوب در سال ۸۹۶ (ه.ق) تا ۹۰۶ (ه.ق) چند نفر به حکومت رسیدند. آخرین حاکم آق قویونلو، الوندمیرزا بود که در نبرد با شاه اسماعیل شکست خورد و به این ترتیب سلسله آق قویونلو حکومت را از دست داد.» (همان، ۴۴) از این رو میدان شاه تبریز مربوط به دوره قبل از صفوی بوده و تاریخ شکل‌گیری آن در دوره ترکمانان آق قویونلو و با نام میدان حسن پادشاه بوده است. بناهای اطراف میدان قبل از صفوی شامل مدرسه، کاخ، مسجد، بیمارستان و حرمسرای شاهی بوده که به تدریج در کناره میدان شکل گرفته بودند.

میدان بزرگ تبریز (شکل ۱) در گزارشات و سفرنامه‌های تاریخی توسط اکثر مورخین و سیاحانی که در این شهر حضور داشته‌اند توصیف شده است. «تاواریخ سیاح فرانسوی که در عهد شاه صفی به ایران سفر کرده و از تبریز گذشته بود درباره این شهر چنین نوشته است: در اطراف میدان بزرگ تبریز و مجاور آن بناهای باشکوهی دیده می‌شود و چهار پنج مسجد را که در عظمت بنا بی نظیر هستند به‌خوابی واگذارده‌اند. ... در میدان بزرگ تبریز و مجاور آن یک مسجد عالی و قصری دیده می‌شود که همه خراب هستند و در شرف انهدام هستند. ... نزدیک همان میدان کلیسائی هم متعلق به ارامنه هست که خراب شده ...» (همان، ۵۲). عناصر معماری کناره‌ای میدان شاه تبریز در دوره صفوی

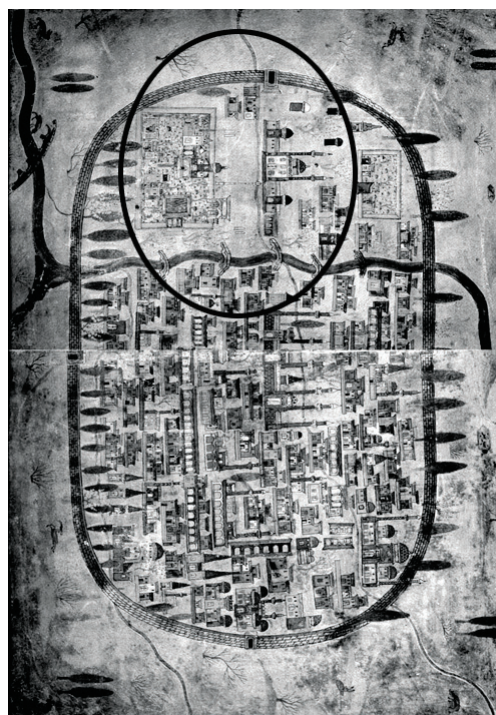
پژوهش‌های مستند و علمی در زمینه‌های شهرشناسی، مجال افسانه‌پردازی و توصیفات شاعرانه را در رابطه با ویژگی‌های شهرهای تاریخی از بین می‌برد. اگرچه توصیفات تجلیلی و شاعرانه خود ماهیتی دارند که ناشی از شکوه، دل‌بستگی و موفقیت موضوع مورد توجه آنها است ولی این گونه توصیفات نمی‌توانند ویژگی‌های علمی که از راه شناخت، امکان تجربه‌پذیری و ارتقای آنها فراهم می‌شود را نمایان سازند. این در حالی است که در تاریخ با شکوه و پایدار معماری و شهرسازی ایران، در مقایسه با پژوهش‌های علمی، بیشتر توصیفات تجلیلی انجام یافته است. در این میان شکل‌گیری میدان نقش جهان از نمونه‌های ممتاز ویژگی‌های شهرسازی ایرانی بوده و به نسبت توصیفات تجلیلی که تا کنون از آن شده است؛ پژوهش‌های علمی کمتری وجود دارد. این که آیا پیدایش میدانی با ویژگی‌های میدان نقش جهان برای اولین بار در پایتخت سوم صفوی بوده و یا الگویی به عنوان طرح مایه اولیه در پایتخت‌های قبلی دوره مذکور وجود داشته است. به دیگر سخن ریشه‌های ایده این میدان در دوره صفوی از کجا سرچشمه گرفته، دارای چه کیفیاتی بوده و تغییرات آنها در طی زمان چگونه بوده است، از جمله پرسش‌های مطرح این پژوهش است که لازم است مورد کاوش علمی قرار گیرند.

از این رو شناخت، تحلیل و در نهایت تبیین ویژگی‌های سیر الگوی میدان شاه در دوره صفوی موضوع تحقیق حاضر است. جستار حاضر با اتکا به اسناد و متون تاریخی در پی دستیابی به سیر تحول میداین شاه در دوره مذکور است. تقدم زمانی، تغییرات کالبدی و فقدان شواهد میدانی روشن در میداین شاه تبریز و قزوین، باعث پوشیده ماندن این سیر تحول بوده است. از این رو شناخت میداین شاه مقدم بر میدان نقش جهان اصفهان، سپس تدوین موارد مشترک و متمایز آنها، زمینه را برای تبیین سیر تحول میداین شاه فراهم می‌آورد. اهمیت این موضوع نیز در دستیابی به روند تاریخی شکل‌گیری الگوی میدان شاه در دوره صفوی به عنوان یکی از مهم ترین عناصر شهری، در تاریخ شکل‌گیری شهر در ایران است. «تأسیس حکومت صفویه و به ویژه اقدامات شاه عباس، زمینه‌ساز ایجاد مکتب شهرسازی اصفهان شد. به این ترتیب عناصر و فضاهای شهری که در دوره‌های پیشین شکل گرفته بود، تکامل یافتند و با هم ترکیب شدند» (فروتن، ۱۳۸۸، ۹۵). در پژوهش پیش‌رو محدوده تحقیق شامل مطالعه تطبیقی سیر ویژگی‌های کارکردی و کالبدی میداین شاه پایتخت‌های صفوی با در نظر داشتن تقدم و تاخر تاریخی آنها است. روش تحقیق به صورت تفسیری - تاریخی است. مقایسه تطبیقی ویژگی‌های کارکردی و کالبدی میداین

شعبده‌بازان، بندبازان، مسخره‌گان، سوداگران، کشتی‌گیران و مصارعت و نبرد قوچ‌ها و گاونرها، خواندن اشعار و سرودن داستان‌ها و رقص گرگ. این میدان بزرگ در ساعات روز نیز خالی نمی‌باشد؛ و در حقیقت بازار انواع و اقسام خواربار و اشیاء کم‌قیمت به شمار می‌رود» (شاردن، ۱۳۳۶، ۸-۴۰۷). کاربری این میدان در دوره صفوی و قبل از آن به عنوان میدان اصلی شهر، حضور شاه در انظار مردم، سان دیدن از رژه نظامیان، میدان سلام، پذیرای از سفرا و مهمانان دربار، نمایشات ورزشی و تفریحی، میدان اسب‌دوانی، زمین بازی چوگان، گرگ بازی، محلی برای خرید و فروش محدود بوده است.

۱. میدان شاه قزوین (دومین پایتخت صفوی)

قزوین دومین پایتخت صفوی پس از تبریز است. «ویژگی اصلی قزوین در دوره صفوی را می‌توان حضور شاه صفوی ارزیابی نمود؛ چرا که محل اقامت و ارتباطات خصوصی و عمومی شاه و ملازمان و پیشکاران دستگاه شاهانه در قزوین قرن دهم باید به گونه‌ای در شأن شاه صفوی گردد. چنین است که ظهور و بروز وی، علاوه بر متحول نمودن تمامی شئون شهر، به طور ویژه در کالبد شهرشاهی شکل می‌گیرد، حضوری که علاوه بر ایجاد گسترشی عظیم در مسجد جامع عتیق و محله‌های مسکونی شهر و بازار، جایگاهی نخست در بین تخته‌گاه‌های قبلی ایران زمین به منظور معرفی اقتدار پادشاهی امپراطوری صفوی به حاکمان محلی، حکومت‌های همجوار و بیگانه را طلب می‌کند» (دیزانی، ۱۳۹۲، ۶۲). تصمیم آماده سازی قزوین برای پایتختی در سال بیست و یکم سلطنت شاه طهماسب اول (۹۵۱ هجری قمری) صفوی اتفاق افتاد. با حضور شاه طهماسب اول در پاییز سال ۹۶۲ هجری قمری، قزوین پایتخت رسمی صفویان می‌شود. لیکن ساخت و ساز شهرشاهی هنوز به پایان نرسیده است. قمری در ذکر وقایع سال سی و پنجم سلطنت شاه طهماسب اول آورده است: «هم در این سال (۹۶۵ هجری قمری) عمارات عالییه رفیعیه باغ سعادت آباد از منازل درون و بیرون و خیابان و عمارات دولخانه مبارکه به اتمام رسید» (قمری، ۱۳۶۳، ج ۱، ۳۹۸) حسن بیگ روملو نیز در «احسن التواریخ» نوشته است: «هم در این سال (۹۶۵ هجری قمری) شاه دین پناه از دولخانه کهنه به دولخانه نو انتقال نمود» (روملو، ۱۳۵۷، ۵۱۹). بنابراین سه سال بعد از حضور دائمی شاه در قزوین، ساخت و سازها به پایان رسید. با این احتساب طراحی و ساخت میادین، خیابان، کاخ‌ها، باغ‌ها که از سال ۹۵۱ هجری قمری آغاز شده بود تا سال ۹۶۵ هجری قمری به طول انجامید. از این رو توسعه شهر صفوی که برآورده از تصمیم شاه طهماسب اول بود، تحقق آن چهارده سال زمان برد. بنابراین میدان شاه قزوین نیز در دوره آماده سازی شهر به منظور انتقال پایتخت در بین سال‌های ۹۵۱ تا ۹۶۵ هجری قمری و به دستور شاه طهماسب اول

شکل ۱. محدوده‌ی میدان شاه در مینیاتور مطراچی از شهر تبریز (۹۴۴ قمری، ۳۸-۱۵۳۷ میلادی) (مأخذ: فخاری، ۱۴، ۱۳۸۵)

شامل چند مسجد، کاخ، کلیسا، ورودی بازار، بیمارستان و... بوده است. شاردن سیاح فرانسوی که در دوره صفوی در ایران حضور داشته است در «سفرنامه» خود اندازه میدان بزرگ تبریز را این گونه توصیف می‌کند: «میدان تبریز، بزرگترین میادین بلاد عالم است که من دیده‌ام و خیلی بزرگتر از میدان اصفهان می‌باشد» (شاردن، ۱۳۳۵، ۴۰۷). شاردن در مقایسه با میدان شاه اصفهان، ابعاد میدان شاه تبریز را بزرگ‌تر توصیف می‌کند. جهت میدان شاه تبریز نیز متفاوت با میدان امروزی و در دوره صفوی به صورت شمال غربی-جنوب شرقی بوده است. «جهت میدان کنونی شرقی و غربی می‌باشد و این در حالی است که طبق اسناد و مدارک جهت میدان اصلی به صورت شمال غربی-جنوب شرقی بود و از دوره قاجار و بعد از زلزله سال ۱۱۹۳ هجری قمری تغییر جهت پیدا کرده است» (خناچی و نژاد ابراهیمی سردرود، ۱۳۸۵، ۴۴). تنوع کاربری‌های میدان در ایام و ساعات مختلف نسبت به ویژگی‌های معماری میدان بزرگ تبریز، بیشتر مورد توجه مورخین و سیاحان بوده است از این رو گزارشات مفصلی در این زمینه وجود دارد. شاردن در رابطه با اتفاقات درون میدان شاه تبریز نوشته است: «همه روزه شامگاهان این میدان انباشته از عامه مردم است، که برای تفریح و تماشای نمایش‌هایی که در آن جا به معرض تماشا گذارده می‌شود، جمع می‌گردند. تفریحات میدان عبارت است از نمایش‌های

می گذرانید...» (ترکمان، ۱۳۴۴، ۵۰۰). بنابر توصیفات ارائه شده میدان شاه قزوین به عنوان میدان اصلی شهر بوده است و کاربری‌های متنوعی از قبیل حضور شاه در انتظار مردم، سان دیدن از رژه نظامیان، میدان سلام، پذیرای از سفرا و مهمانان دربار، میدان اسب‌دوانی، زمین بازی چوگان و قیق‌اندازی^۱ همانند میدان شاه تبریز داشته است.

پی اترو دلاواله سیاح ایتالیایی در «سفرنامه» خود به تاریخ ۱۰۲۵ هجری قمری نوشته است: «دومین چیزی که در قزوین جلب توجه مرا کرد میدان بزرگ است دور از قصر شاهی و در حوالی بازار واقع شده گرچه به زیبایی میدان اصفهان نیست، ولی طولش به همان اندازه و عرضش یک سوم طول است. علت بزرگی این میدان وجود زمین چوگان در آن است و دروازه‌های این بازی نیز یکی در بالا و دیگری در پایین میدان استوار شده اند. طاق نماهای قدیمی و بد هستند، ولی دو قصر کوچک سلطنتی با ایوان‌های متعدد یکی در این طرف و یکی در آن طرف میدان ساخته شده تا در موقع تماشای چوگان بازی از آنها استفاده شود» (دلاواله، ۱۳۴۸، ۳۹۱). شاردن نیز در سفرنامه‌اش به سال ۱۰۵۸ هجری قمری در رابطه با میدان شاه قزوین نوشته است «میدان شاه که میدان اسب دوانی می‌باشد، و درازای آن بالغ بر هفتصد پا و پهنای آن به دوپست و پنجاه می‌رسد و به شکل میدان شاه اصفهان ساخته شده است» (شاردن، ۱۳۳۶، ۳۵). ابعاد میدان شاه قزوین در مقایسه با میدان شاه اصفهان شبیه و کوچک تر از آن توصیف شده است. «شاردن ابعاد آن را هفتصد پا در دوپست و پنجاه پا ذکر کرده است» (همان). «پیترو دلاواله عرض میدان شاه قزوین را یک سوم طولش ذکر می‌کند» (دلاواله، ۱۳۴۸) ابعاد ذکر شده از سوی دلاواله و شاردن نشان از وجود نسبت سه به یک در میدان شاه قزوین دارد. با در نظر گرفتن روایت ترکمان و دلاواله مبنی بر قرارگیری قصرهای جهان‌نما در شرق و غرب میدان، به منظور تماشای بازی چوگان، به نظر می‌رسد احتمالاً جهت اصلی میدان شاه قزوین، شمالی - جنوبی بوده است. عناصر معماری کناره‌ای میدان شامل قصرهای جهان‌نما در شرق و غرب میدان جهت دیدن وقایع داخل میدان مانند رژه نظامیان و چوگان بازی بوده است. این میدان دارای جداره‌سازی بوده و عناصر طبیعی آب و گیاه به صورت «نهر و درختان و گیاهان در حاشیه میدان» (دبیرسیاقی، ۱۳۸۱، ۶۲۲) قرار داشته است.

۱ میدان شاه اصفهان (سومین پایتخت صفوی)

میدان نقش جهان به عنوان مرکز جدید شهر و نماد دولت قاهر و قدرتمند صفوی، با آن که الگوی خود را از میدان کهنه اصفهان، میدان حسن پادشاه تبریز و میدان عالی قاپو قزوین می‌گیرد ولی این الگوی کهن را نظمی کاملاً منطقی می‌بخشد «(حبیبی، ۱۳۸۲، ۹۵). به

شکل ۲. نمای بازسازی شده بخشی از میدان شاه قزوین (ماخذ: ورجاوند، ۱۳۷۸، ۲۳۱)

صفوی احداث شده و دارای طرح اولیه بوده است. میدان بزرگ شهر یا میدان شاه قزوین از عناصر اصلی شهری در توسعه شهر صفوی بوده است. این میدان با نام‌های مختلفی در متون تاریخی توصیف شده است. «میدان اسب (آت میدان) (میدان چوگان) (میدان سعادت) این میدان در غرب باغ سعادت و حرمخانه و پنجه‌علی و دولتخانه و در شرق بازار واقع بوده و به شرحی که در سفرنامه‌ها و منابع مربوط به دوران شاه طهماسب اول و شاه عباس اول آمده است و نقل گردیده، درازای آن از شمال به جنوب برابر میدان نقش جهان اصفهان و پهنای آن یک سوم درازا بوده است، با طاق نماها در پیرامون و نهر آب جاری و گل کاری و درختان در حاشیه‌ها که با نرده‌های چوبی از پهنه میانی جدا می‌شده است و در دو سوی این میدان دو قصر با نام جهان‌نما بنا کرده است شاه طهماسب اول و شاه عباس اول قرار داشته و خانه‌های برخی از وابستگان دستگاه سلطنت به این میدان در داشته است» (دبیرسیاقی، ۱۳۸۱، ۶۲۲).

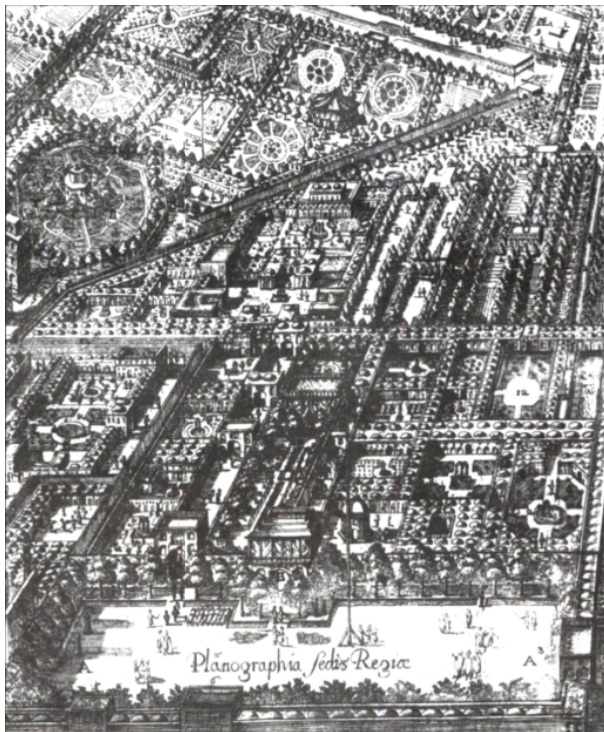
اکثر سیاحان و مورخان که در دوره صفوی از قزوین بازدید کرده‌اند در رابطه با میدان شاه قزوین (شکل ۲) و نحوه حضور شاه در آن، اتفاقات، مراسمات، بازی‌ها و جشن‌ها مطالب بسیاری نوشته‌اند. از جمله اسکندربیک ترکمان در «عالم آرای عباسی» به سال ۱۰۰۳ هجری قمری نوشته است: «...مجملاً اطراف میدان سعادت آباد قزوین از صفای آذین بندی و کثرت شمع و چراغ رشک سپهر برین گشته، حضرت اعلی چند شبانه روز در آن مکان طرب انگیز و عمارت جهان‌نما، که در جانب شرقی و غربی میدان، احداث کرده‌ی شهریار جهان است به سر برده و اوقات شریف به عیش و شادکامی و چوگان بازی و قیق‌اندازی

را گذاشتند» (شاملو، ۱۳۷۱، ۱۸۴). خاتون‌آبادی نیز در کتاب «وقایع السنین و الاعوام»، تاریخ دقیق بنای این میدان را همین سال ذکر می‌کند «بنای نقش جهان دارالسلطنه اصفهان در هزار و یازده (هجری قمری)» (خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲، ۴۹۹). با ذکر تاریخ‌های ۱۰۰۴ و ۱۰۱۱ هجری قمری به طور قطعی تاریخ شکل‌گیری میدان شاه اصفهان در دوره شاه عباس اول بوده است.

کارکرد و معماری میدان شاه اصفهان توسط آرتور پوپ این گونه تشریح شده است «میدان مرکزی بزرگ اصفهان، که مرکز رژه‌ها، سان‌ها و بازی‌ها به‌ویژه چوگان بود، با طاق‌هایی دو طبقه‌ای احداث شده که جلوی مسجد شاه در کانون آن قرار دارد. در طرف مقابل، در انتهای شمالی میدان کاروانسرا و بازار سلطنتی قرار دارد، در وسط ضلع غربی کاخ عالی قاپو واقع است - که مقر دولت بود - و در طرف مقابل آن نمازخانه شخصی شاه عباس، یعنی مسجد شیخ لطف‌الله قرار گرفته» (پوپ، ۱۳۸۷، ۲۱۰). گرچه اکثر سفرنامه‌نویسان و مورخین که از اصفهان بازدید کرده‌اند مطالب بسیاری در رابطه با میدان شاه آن نوشته‌اند ولی در «سفرنامه انگلبرت کمپفر»^۳ سیاح آلمانی که در دوره صفوی از اصفهان بازدید کرده توصیفات دقیقی از میدان شاه همراه با ترسیم نقشه وجود دارد (شکل ۳). «این پیمایش تا به امروز قدیمی‌ترین

منظور دستیابی به روند تحول الگوی میدان شاه در بخش‌های قبلی به میداندین شاه تبریز و قزوین پرداخته شد و در این بخش ابتدا میدان کهنه اصفهان مورد توجه قرار می‌گیرد. «از دیدگاه باستان‌شناسی، ما تعدادی بنای سلجوقی داریم که در این ناحیه بنا شده که می‌توانند فرضاً به میدان کهنه مربوط باشند. مثلاً می‌توان الحاقات و تغییرات مسجد جامع، به خصوص درب و گنبد شمالی، مناره مسجد علی که در جنوب میدان کهنه قرار دارد و به سمت شرق، یک مدرسه سلجوقی، شاید از آن ملک‌شاه و امروزه معروف به گنبد نظام‌الملک را ذکر کرد. فقط با توجه به متون، می‌توان گفت که نزدیک به محله دردشت، نظام‌الملک مدرسه مخصوص به خود را ساخت، همین‌طور مدرسه سلطان محمد که در محله گلبار (جنوب میدان کهنه) ساخته شد. بنابراین می‌شود گفت که این ناحیه مرکزی شهر، کانون اصلی مهمی در دوره سلجوقی بوده است» (غولمبیک، ۱۳۷۷، ۱۸). «در جایی دیگر گفته شده است که میدان قدیم احتمالاً الگوی میدان شاه عباس بوده است. ... تا زمانی که شواهد ادبی یا باستان‌شناسی بیشتری در دست نباشد، منشا و مرز دقیق میدان پیش از صفویه ناروشن باقی خواهد ماند» (همان، ۱۵). از این‌رو در جستار پیش‌رو به دلیل نبود ویژگی‌های روشن از میدان کهنه اصفهان، امکان بررسی علمی تأثیرگذاری آن بر الگوی میدان شاه وجود ندارد.

متأخر بودن میدان شاه اصفهان نسبت به میداندین شاه تبریز و قزوین، وجود اسناد و مدارک فراوان تاریخی و باقی بودن این میدان تا عصر حاضر، شناخت میدان شاه اصفهان را از دیدگاه کالبدی تسهیل می‌نماید. میدان شاه اصفهان در دوره صفوی با نام‌های میدان شاه، میدان بزرگ، میدان نقش جهان^۲ و میدان نو خوانده شده است. برخی محققان نام‌گذاری آن را به میدان نقش جهان به دلیل وجود باغی به همین نام در همجواری این میدان می‌دانند. نام‌گذاری آن به نام میدان نو نیز در مقابل میدان کهنه واقع در شهر قدیم و همجوار با مسجد جامع شهر بوده است. برخی گزارشات معاصر حاکی از شکل‌گیری میدان شاه اصفهان قبل از صفوی است از این‌رو به منظور دستیابی به تاریخ شکل‌گیری این میدان به گزارش‌های تاریخی که در ادامه آمده استناد می‌شود. «شاه عباس در سال ۱۰۰۴ از قزوین به اصفهان رفت، و باز برحسب دستور او پانزده هزار پیاده از اصفهان و توابع، مانند نطنز و نائین و غیره، گرفتند ... و از دولت آباد تا دروازه توقچی صف بستند ... امرا و اشراف هم پیشکش‌های فراوان تقدیم کردند. در میدان نقش جهان آتش بازی مفصل شد» (فلسفی، ۱۳۴۷، ۲۸۷). در رابطه با تاریخ دقیق بنای میدان نقش جهان، شاملو در کتاب «قصص الخاقانی» آورده است «و در سنه ۱۰۱۱ (هجری قمری) ... و هم درین سال همایون فال، معمار طبع همایونی بنای میدان نقش جهان و چار بازار اصفهان

شکل ۳. میدان نقش جهان و حرمانه صفوی ترسیم از انگلبرت کمپفر (۱۶۸۵-۱۶۸۳ م) (ماخذ: کمپفر، ۱۳۶۰، ۲۴)

نقشه‌ای است که از دولتخانه اصفهان به دست آمده است (عالمی، ۱۳۷۷، ۲۰). توصیفات وی به ویژه در رابطه با کالبد و عملکرد میدان در دوره صفوی، زمینه را برای مقایسه تطبیقی با میداین شاه پایتخت‌های قبلی فراهم می‌آورد.

«شکل میدان مستطیلی است به طول ۶۶۰ قدم (در جهت شمال به جنوب) و عرض ۲۱۲ قدم. دورتادور آن رف‌های دو طبقه‌ی طاق‌دار تعبیه شده است. فضای فوقانی به اتاق‌های کوچکی تقسیم شده که به عنوان اتاق خواب به هر غریبه ای ... کرایه داده می‌شود. طبقه‌ی زیرین آن معبر پیاده‌هاست، اما بیشتر به عنوان حجره‌های بزرگ و وسیع باری خرده فروش‌ها و پیشه‌ورانی که انواع و اقسام کالا را می‌سازند و می‌فروشند نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد» (کمپفر، ۱۳۶۰، ۱۹۳). از این رو میدان دارای نسبت سه به یک بوده است و دارای جداره دو اشکوبه بوده که اشکوب دوم آن دارای کاربری نیز بوده است.

«به موازات دیوار میدان شاه خندقی تعبیه شده که از ساختمان‌ها و حجره‌ها آن قدر دور است که اصفهانی‌ها از فاصله‌ی میان آن دو به عنوان گردشگاه استفاده می‌کنند. این خندق را به صورتی تمیز از سنگ‌های مکعب ساخته‌اند. عرض آن ده پا و عمق آن پنج پا است. هرگاه سطح آب به اندازه‌ی کافی بالا بیاید در خندق نیز آب جریان پیدا می‌کند. حاشیه‌ی خارجی خندق را در فواصل منظم چنار و نارون کاشته‌اند. اولتاریوس این درختان را آتش دانسته است. اما جابه‌جا از غرس درختان خودداری شده است تا به دید وسیع بیننده خللی وارد نیاید» (همان، ۱۹۴). توصیفات کمپفر نشان می‌دهد که عناصر طبیعی آب و گیاه به صورت طراحی شده در میدان شاه اصفهان به کار گرفته شده بودند.

«در داخل میدان در طرف شمال و جنوب دو میله تعبیه شده در بازی چوگان یا اسب‌دوانی به عنوان هدف و مقصد به کار می‌رود. در وسط میدان دکلی به ارتفاع زیاد نصب شده است که هرگاه میل شاه باشد بالای آن جام زرینی با یکصد تومان می‌گذارد و این جایزه‌ی کسی است که بتواند آن را در حال چهار نعل با نیزه ای پایین بکشد. آن قسمت از میدان که به طرف مدخل بازار است در اختیار عموم قرار دارد. در اینجا خرده‌فروشان، سمساران، آب‌نسات فروش‌ها، پاره‌دوزها و اسلحه‌سازها جمع شده‌اند و به خصوص مس‌گرها و قلع‌کارها و از آنها گذشته هنرپیشه‌ها، دلقک‌ها، کشتی‌گیرها، شاعران و مردمی سرگردان از این قبیل گرد آمده‌اند. در دسته‌های رنگارنگ، در معرکه‌گیری‌ها و در قهوه‌خانه‌ها و میخانه‌ها بذله‌گویی و ذوق و هنرمندی ایرانی بدون پایان در جریان است. میدان فقط از بابت حق بساط کردن یک تومان و از بابت کرایه‌ی حجره‌ها سه تومان عایدی دارد. این عواید را شاه به مدرسه تخصیص داده است. هرگاه قرار باشد که نمایش باشکوه

عمومی در میدان برپا شود سریرا تمام این مردم را با بار و بنه و خیمه و خرگاه خود از آن جا خارج می‌کنند تا فضای داخل خندق را کلا خالی کرده باشند» (همان، ۱۹۵). از سویی دقیقاً میله‌های بازی چوگان و دکل بلند واقع در وسط میدان شاه اصفهان (در شکل ۳) و میدان شاه تبریز (در شکل ۱ و ۴) ترسیم شده است و از دیگر سو توصیفات تاریخی از اتفاقات درون میدان، حاکی از تکرار کاربری‌های میداین شاه پایتخت‌های قبلی صفوی در میدان شاه اصفهان است.

سیر تحول میدان شاه در پایتخت‌های صفوی

پس از شناخت و استنتاج بر مبنای اسناد و متون تاریخی در بخش میداین شاه پایتخت‌های صفوی، مقایسه تطبیقی و تحلیل ویژگی‌های آنها در مقایسه تطبیقی سیر تحول ویژگی‌های میداین شاه در پایتخت‌های صفوی ایران (جدول ۱) آورده شده است. در قسمت اول جدول ۱ ویژگی‌های استنتاجی در هر سه میدان شاه مقایسه شده‌اند. در قسمت دوم این جدول ویژگی‌های ذکر شده میداین شاه پایتخت‌ها با یکدیگر مقایسه شده‌اند. نتیجه این مقایسه در سیر ویژگی‌های میداین شاه با عناوین ثابت، متغیر و تکاملی آورده شده است. اگر ویژگی‌های مذکور در پایتخت‌ها تکرار شده باشند در این صورت آنها دارای روندی ثابت بوده‌اند. در صورتی که این ویژگی‌ها در هر یک از پایتخت‌ها با دیگری متفاوت باشد آنها متغیر در نظر گرفته شده‌اند و اگر این تغییرات باعث ایجاد ویژگی‌های خاص شده باشند یا از میدان قبلی الگو گرفته شده باشند جزو روند تکاملی در نظر گرفته شده‌اند.

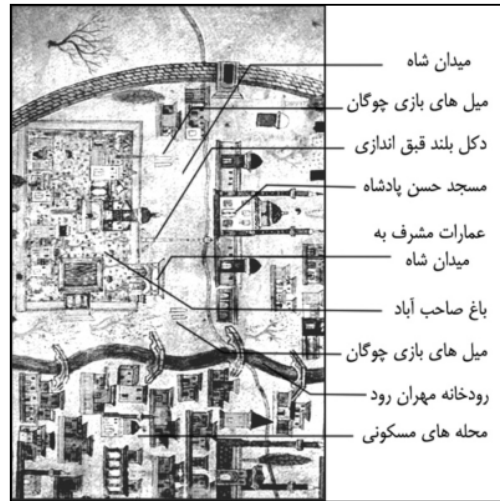
کشف روندهای ثابت، متغیر و یا تکاملی در ویژگی‌های میداین شاه صفوی، رهیافت دستیابی به چگونگی سیر تحول این میداین است. با توجه ویژگی‌هایی که روند متغیر داشته‌اند و با تکرار ویژگی‌هایی که روند ثابت و یا روندی تکمیلی داشته‌اند چگونگی سیر تحول این میداین نمایان می‌شود. بدیهی است با تحلیل روند ویژگی‌های مذکور زمینه برای تبیین سیر تحول میداین شاه فراهم می‌شود. در ادامه بر مبنای ویژگی‌های استنتاجی از میداین شاه، روندهای سیر تحول هر یک از آنها آورده شده است. ابتدا ویژگی نام میدان که در سیر تحول آن دارای روندی متغیر بوده است. زمان شکل‌گیری میداین شاه متناسب با انتخاب پایتخت‌های صفوی است. بدیهی است ویژگی زمان شکل‌گیری میداین نیز جزو ویژگی‌های متغیر است.

همان‌طور که بیان شد عملکردهای اصلی میداین شاه صفوی مشترک بوده و بیشتر حکومتی، تشریفاتی، تفریحی و تا حدی تجاری بوده است. از این رو ویژگی عملکردهای اصلی الگوی میدان شاه در هر سه پایتخت یکسان بوده است و جزو ویژگی‌های ثابت در سیر تحول میداین شاه صفوی است. ویژگی دسترسی‌های اصلی میداین شاه در

پایتخت‌های صفوی مشترک بوده و دارای روندی ثابت بوده است. میدان شاه اولین پایتخت، از کنار هم‌نشینی عناصر متنوع معماری و در طی زمان شکل می‌گیرد. از این‌رو میدان مذکور به صورت تدریجی شکل گرفته و دارای طرح اولیه نبوده است. این در صورتی است که میادین شاه پایتخت‌های دوم و سوم صفوی قبل از انتقال پایتخت به آنها طراحی و اجرا می‌شوند. پس ویژگی وجود طرح اولیه میدان، در پایتخت اول وجود نداشته ولی در پایتخت دوم و سوم وجود داشته است. در نتیجه این ویژگی دارای روند تکاملی در میادین شاه صفوی است. عناصر معماری کناره‌ای میدان شاه تبریز شامل کاخ، کلیسا، مسجد، حمام و ورودی بازار، در دوره قبل و بعد از صفوی بوده است (شکل ۴). عناصر معماری کناره‌ای میدان شاه قزوین شامل دو کاخ، ورودی‌هایی به بازار بزرگ شهر و محلات بوده است (شکل ۵). تغییر کالبدی میدان شاه اصفهان نسبت به میدان شاه قبلی اضافه شدن مسجد به الگوی آن است (شکل ۶). سیر تحول عناصر معماری کناره‌ای میادین شاه حاکی از محدود شدن تعداد و تنوع کاربری‌های عناصر معماری کناره‌ای است در نتیجه دارای روندی تکاملی بوده است.

ابعاد میدان شاه تبریز بزرگ تر از میدان شاه اصفهان و میدان شاه قزوین کوچکتر از نقش جهان بوده است. از این رو ویژگی ابعاد میادین شاه، روندی متغیر داشته است. نسبت هندسی یک به سه به طور قطع در میادین‌های شاه قزوین و اصفهان وجود داشته است. از این رو نسبت هندسی جزو ویژگی‌های تکاملی میادین شاه پایتخت‌های صفوی است. جهت میدان در پایتخت‌های اول و سوم، شمال غربی - جنوب شرقی بوده است. به دلیل مشخص نشدن قطعی جهت میدان شاه پایتخت دوم در پژوهش حاضر، این ویژگی در سیر تحول در نظر گرفته نشده است. میدان شاه تبریز در فضای شهری توسط کنارهم‌نشینی عناصر معماری تعریف می‌شده است و فاقد جداره سازی بوده است ولیکن در میادین‌های شاه قزوین و اصفهان علاوه بر حضور عناصر معماری کناره‌ای، جداره‌سازی نیز برای میدان وجود داشته است.

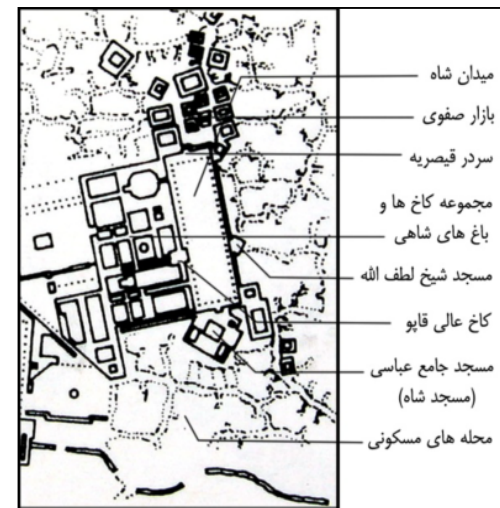
در سیر تحول میادین شاه، ویژگی جداره‌سازی در پایتخت سوم از پایتخت دوم فراتر رفته و دو اشکوبه طراحی می‌شود و بر مبنای گزارشاتی که در قبل آمد اشکوب دوم آن نیز دارای کاربری بوده است. از این‌رو ویژگی جداره سازی در سیر تحول میادین شاه دارای روند تکاملی بوده است. استفاده از عناصر طبیعی نیز در حاشیه میدان در میادین شاه قزوین و اصفهان به صورت طراحی شده وجود داشته است. طراحی نظام آب و گیاه در میدان شاه اصفهان فراتر از میدان شاه قزوین بوده است. بر مبنای گزارشاتی که در قبل آورده شد نظام قرارگیری عناصر طبیعی مانند گیاهان و درختان در میدان شاه اصفهان به گونه‌ای بوده است که به دید و منظر عناصر معماری کناره‌ای میدان

شکل ۴. میدان شاه تبریز برگرفته از قسمتی از مینیاتور مطراقچی (مأخذ: فخاری تهرانی، ۱۳۸۵، ۱۴)

شکل ۵. میدان شاه قزوین برگرفته از نقشه بازارینی شهرشاهی صفوی (مأخذ: دیزانی، ۱۳۸۶، ۵۳)

شکل ۶. میدان شاه اصفهان (مأخذ: هرذگ، ۱۳۷۶، ۵)

جدول ۱. مقایسه تطبیقی سیر تحول ویژگی‌های میداین شاه در پایتخت‌های صفوی ایران

سیر ویژگی‌های میداین شاه			پایتخت‌های صفوی			میداین شاه
تکاملی	متغیر	ثابت	اصفهان (سومین پایتخت صفوی)	قزوین (دومین پایتخت صفوی)	تبریز (اولین پایتخت صفوی)	ویژگی‌های میداین شاه
	*		میدان نقش جهان، میدان نو، میدان شاه	میدان اسب، میدان چوگان، میدان سعادت، میدان شاه	قبل از صفوی: میدان حسن پادشاه، دوره صفوی: میدان صاحب الامر، میدان شاه	نام‌های میدان
	*		دوره صفوی (شاه عباس اول)	دوره صفوی (شاه طهماسب اول)	قبل از دوره صفوی در دوره ترکمانان آق قویونلو	زمان شکل‌گیری
		*	حکومتی، تشریفاتی، تفریحی، تجاری و...	حکومتی، تشریفاتی، تفریحی، تجاری و...	حکومتی، تشریفاتی، تفریحی، تجاری و...	عملکردهای اصلی
		*	بازار، محلات مسکونی، کاخ و باغ‌های حکومتی	بازار، محلات مسکونی، کاخ و باغ‌های حکومتی	بازار، محلات مسکونی، کاخ و باغ‌های حکومتی	دسترسی‌های اصلی
	*		دارای طرح از پیش اندیشیده شده	دارای طرح از پیش اندیشیده شده	شکل‌گیری تدریجی	طرح اولیه
	*		کاخ، ورودی بازار، دو مسجد	دو کاخ، ورودی بازار	مسجد، مدرسه، کاخ، کلیسا، بیمارستان، حمام، ورودی بازار...	عناصر میدان
			شمال غربی - جنوب شرقی	احتمالاً شمالی - جنوبی	شمال غربی - جنوب شرقی	جهت میدان
	*		۵۰۰*۱۵۰ گز	کوچکتر از نقش جهان ۲۵۰*۷۰۰ پا	بزرگتر از میدان نقش جهان	ابعاد
	*		یک به سه	یک به سه	نا مشخص	نسبت هندسی
	*		دارای جداره و بدنه سازی دو اشکوبه و اختصاص کاربری به آن	دارای جداره و بدنه سازی	فاقد	جداره سازی
	*		گیاه و آب	گیاه و آب	فاقد	عناصر طبیعی

ویژگی‌های کاربری‌های اصلی میدان و دسترسی‌های اصلی آن روندی ثابت در سیر تحول داشته است. ویژگی‌هایی که دارای سیر تکاملی در پایتخت‌های صفوی بوده‌اند به این شرح هستند: میدان شاه قزوین و اصفهان دارای طرح اولیه بوده‌اند. عناصر معماری کناره‌ای میدان که در میدان شاه تبریز متعدد و متنوع بوده و به صورت تدریجی شکل گرفته بودند در میداین شاه قزوین و اصفهان از نظر تعداد و کاربری محدود شده و هم دوره با میدان شکل گرفتند. در نخستین پایتخت، میدان شاه فاقد جداره سازی بوده است که در پایتخت دوم واجد آن

خللی وارد نکند. از این رو ویژگی استفاده از عناصر طبیعی در میداین شاه نیز دارای روند تکاملی بوده است.

نتیجه گیری

بر مبنای اسناد و متون تاریخی ارائه شده در پژوهش حاضر الگوی میدان شاه در پایتخت‌های صفوی طی زمان تکامل می‌یابد. ویژگی‌های سیر تحول این الگو دارای روندهایی ثابت، متغیر و یا تکاملی بوده است.

شده و در پایتخت سوم، ضمن طراحی جداره میدان به صورت دو اشکوبه، برای اشکوب دوم آن کاربری در نظر گرفته شده بود. در میادین شاه قزوین و اصفهان نسبت هندسی سه به یک در نظر گرفته شده است. طراحی عناصر طبیعی (نظام آب و گیاه) نیز در پایتخت دوم و سوم وجود داشته است.

در مقایسه تطبیقی روند ویژگی‌های میادین شاه در هر یک از پایتخت‌های صفوی بیشتر ویژگی‌های مذکور دارای روندی ثابت و یا تکاملی بوده‌اند. از ویژگی‌های دارای روند متغیر، اسامی و زمان شکل‌گیری بوده است که بدیهی است این ویژگی‌ها وابسته به زمان مکان تغییر یافته‌اند. ولی روند متغیر ویژگی ابعاد در میادین شاه توجیهی دیگر دارد؛ از سویی در میادین شاه پس از تبریز، عناصر کناره‌ای میدان محدود شده و از دیگر سو محدودیت زمانی در اجراء باعث کوچک در نظر گرفتن ابعاد میدان در طرح اولیه آنها بوده است. وجود تجربه میدان شاه قزوین و مجال بیشتر باعث می‌شود میدان شاه اصفهان با طراحی کامل‌تر و ابعادی بزرگتر از میدان قبلی ایجاد شود. از این رو روند متغیر ویژگی ابعاد میادین شاه، خود به نوعی دارای سیر تکاملی بوده است. بنابراین با توجیه ویژگی‌های متغیر، مجموع ویژگی‌های ذکر شده دارای روندی ثابت یا تکاملی بوده‌اند. روند طی شده تغییرات مذکور، بیانگر استفاده از تجربیات قبلی و تطبیق آن با شرایط و توسعه آنها در نتیجه اهمیت یافتن محوریت الگوی میدان شاه بوده است که حاکی از وجود سیر تکامل الگویی مشخص در میادین شاه پایتخت‌های صفوی بوده است.

پی‌نوشت‌ها

- قیق اندازی یعنی تیراندازی به قیق، یا به نیزه زدن آن و قیق حلقه‌ی زرین است که بر چوبی بلند برای نشانه‌گیری نصب شده باشد.
- در رابطه با سابقه نام «نقش جهان» آمده است «نگارنده در مطالعه جغرافیای تاریخی ایران به این نتیجه رسید که یکی از شهرهای آذربایجان (نقش جهان) نام داشته است و آن شهر نخجوان یا نخچوان در شمال رود ارس است که معمولاً از جمله شهرهای آذربایجان بشمار می‌آید و همان «نشوی» در نزد جغرافی‌نویسان عرب است که در کتب آنان ذکر مکرر آمده ولی تفصیلی درباره آن داده نشده است. شهر نخجوان در دوره مغول اهمیت پیدا کرد و حمدا... مستوفی در مورد آن نوشته است: "شهر خوشی است آنرا نقش جهان خوانند و اکثر عمارت آن از آجر است." (مستوفی، ۱۳۷، ۱۳۷۸) «هنرفر، ۲۱، ۱۳۵۰»
- «از جمله این سیاحان یکی انگلبرت کمپفر بود که به عنوان پزشک و منشی همراه با سفیر کارل یازدهم، پادشاه سوئد، به دربار شاه سلیمان آمد. کمپفر در طول سفرهایش در ایران (۱۶۸۸م-۱۶۸۴م) نقشه‌های پیمایش شده و طرح‌هایی از باغ‌های اصفهان و دیگر شهرهای ایران تهیه کرد. پس از

بازگشت به اروپا وی خاطرات خود را چاپ کرد. در این کتاب دورنمایی مشهوری به عنوان «regia Planographia sides» دولتخانه اصفهان را به تصویر آورده است. این دورنما توسط پژوهشگران مورد بررسی قرار گرفته و ثابت شده است که تا حد زیادی به واقعیت نزدیک است» (عالمی، ۱۳۷۷، ۲۰).

فهرست مراجع

- پوپ، آرتور. (۱۳۸۷). معماری ایران. (غلامحسین صدر افشاری، مترجم). تهران: اختران.
- ترکمان، اسکندربیگ. (۱۳۴۴). عالم آرای عباسی. (جلد اول). تهران: موسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
- حبیبی، سید محسن. (۱۳۸۲). از شار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تاجر. تهران: دانشگاه تهران.
- حناچی، پیروز و نژاد ابراهیمی سردود، احد. (۱۳۸۵). بازخوانی میدان صاحب‌آباد از روی تصاویر شاردن و مطراچی بر اساس متون تاریخی، هنرهای زیبا، ۲۵، ۳۵-۴۴.
- خاتون آبادی، سید عبدالحسین. (۱۳۵۲). وقایع السنین و الاعوام. محمد باقر بهبودی، تهران: اسلامیه.
- دبیرسیاقی، سیدمحمد. (۱۳۸۱). سیر تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن. قزوین: میراث فرهنگی قزوین با همکاری حدیث امروز.
- دلواله، پیترو. (۱۳۴۸). سفرنامه پیترو دلواله. (شعاع الدین شفا، مترجم). تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب.
- دیزانی، احسان. (۱۳۸۶). باز زنده سازی مرکز تاریخی شهر قزوین، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، پردیس هنرهای زیبا، تهران.
- دیزانی، احسان. (۱۳۹۲). باز آفرینی شهر شاهی قزوین از متون و اسناد تاریخی، هویت شهر، ۱۴، ۶۱-۷۰.
- روملو، حسن بیگ. (۱۳۵۷). احسن التواریخ. عبدالحسین نوائی، تهران: بابک.
- سلطان زاده، حسین. (۱۳۷۶). تبریز خشتی استوار در معماری ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شاردن، ژان. (۱۳۳۵). سیاحتنامه شاردن. (جلد دوم). (محمد عباسی، مترجم). تهران: موسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
- شاردن، ژان. (۱۳۳۶). سیاحتنامه شاردن. (جلد سوم). (محمد عباسی، مترجم). تهران: موسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
- شاملو، ولی قلی بن داود قلی. (۱۳۷۱). قصص الخاقانی. سید حسن سادات ناصری، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- عالمی، مهوش. (۱۳۷۷). باغ‌های شاهی عهد صفوی و روابط آنها با شهر. معماری و شهرسازی، ۴۲ و ۴۳، ۲۰-۴۳.
- غلام بیگ، لیزا. (۱۳۷۷). الگوهای شهری اصفهان پیش از صفویه. (محمد نفیسی، مترجم). معماری و شهرسازی، ۴۲ و ۴۳، ۸-۱۹.
- فخاری تهرانی، فرهاد. (۱۳۸۵). بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز. تهران: شرکت عمران بهسازی شهری ایران.

۲۲. مستوفی، حمدالله. (۱۳۷۸). *نزهة القلوب*. سید محمد دبیرسیاقی. قزوین: طه.
 ۲۳. ورجاوند، پرویز. (۱۳۷۸). نگاهی گذرا به چگونگی شکل‌گیری و دگرگونی‌ها و گسترش شهر قزوین (سیمای بازسازی شده این شهر در دوران صفویه). *دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*. (جلد دوم)، (۲۲۳-۲۳۲) تهران: سازمان میراث فرهنگی.
 ۲۴. هردگ، کلاوس. (۱۳۷۶). *ساختار شکل در معماری اسلامی ایران و ترکستان*. (محمد تقی‌زاده مطلق، مترجم). تهران: بوم.
 ۲۵. هنرفر، لطف‌اله. (۱۳۵۰). *میدان نقش جهان اصفهان*. خواندنیها، (۹)۳۲، ۲۵-۲۱.

۱۸. فروتن، منوچهر. (۱۳۸۸). *تحلیلی از فضاهای شهری از تبریز ایلخانی تا اصفهان صفوی* (بررسی زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی). *هویت‌شهر*، ۴، ۹۵-۱۰۷.
 ۱۹. فلسفی، نصرالله. (۱۳۴۷). *زندگانی شاه عباس اول*. (جلد دوم). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 ۲۰. قمی، قاضی احمد بن شرف‌الدین الحسین الحسینی. (۱۳۶۳). *خلاصه التواریخ*. (جلد اول). احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.
 ۲۱. کمپفر، انگلبرت. (۱۳۶۰). *سفرنامه کمپفر به ایران*. (کیکاووس جهاننداری، مترجم). تهران: خوارزمی.